
Z KALENDARZA HISTORYCZNEGO

Witold Chmielewski
Akademia Ignatianum
Kraków
ORCID: 0000-0001-5816-5586

BHW 42/2020
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2020.42.12

Profesor Marian Walczak (1923–2020)* *In memoriam*

Abstract. Prof. Marian Walczak (1923–2020)

Presenting Prof. Marian Walczak's achievements concentrated on the field of Polish Teachers' Union and the history of education. The presentation of Prof. Marian Walczak's biography and achievements in all fields of his rich academic activity, especially in the scope of the history of Polish Teachers' Union, underground teaching, the activity of high schools and education as well as the martyrdom of Polish teachers during the Nazi occupation. Moreover, the results of the professor's research into the history of Polish education after WWII have also been presented. The achievements of Prof. Marian Walczak were significant. He is remembered by posterity for his activity in the history of Polish Teachers' Union and the history of education in the 20th century.

Keywords: Marian Walczak, an activist of Polish Teachers' Union, a scholar, an organizer of education

Dwudziestego dziewiątego marca 2020 r. zmarł znany i ceniony polski historyk wychowania, prof. dr hab. Marian Walczak. Otwarta księga oświaty polskiej i Związku Nauczycielstwa Polskiego w drugiej połowie XX w. Człowiek twórczy, świetny organizator, a przy tym zawsze uśmiechnięty i dowcipny. Swoimi przymiotami mógłby z powodzeniem obdzielić biografie kilku osób. I nie byłyby to sylwetki bez wyrazu i dokonań. Wszystko, co w swoim zarówno długim, jak i pracowitym życiu robił, czynił bardzo dobrze, a nawet perfekcyjnie. Zawsze uczciwie, systematycznie, tak jak go wychowano w rodzinnym domu na południowych rubieżach Wielkopolski, gdzie do Wrocławia, położonego za niemieckim kordonem, było o wiele bliżej niż do

* Artykuł opublikowany został w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” 2020, nr 1–2.

Profesor Marian Walczak

stolicy gospodarnego regionu – Poznania. To pogranicze Drugiej Rzeczypospolitej, pełne żarliwej polskości, przetkane tu i ówdzie śladami obcego panowania, ukształtowało Mariana Walczaka na człowieka prawego, rzetelnego, solidnego – takim pozostał do końca.

Urodził się 25 października 1923 r. w Biniewie w pobliżu Ostrowca Wielkopolskiego. Ojciec jego Wojciech miał siedmioro rodzeństwa, był powstańcem wielkopolskim, uprawiał rolę i jednocześnie przez cały okres międzywojenny, aż do października

1939 r., sprawował urząd wójta gminy Biniew. Biuro gminy mieściło się po drugiej stronie korytarza jego wiejskiego domu. Matka Katarzyna, z domu Skowronek, pochodziła z sąsiedniej wioski. Wspaniała kobieta, wielką troskliwością otaczała trzech synów: Władysława, Mariana i najmłodszego Andrzeja. Po ukończeniu sześciu klas Szkoły Powszechnej im. Ewarysta Estkowskiego w Ostrowie Wielkopolskim Marian wstąpił do Gimnazjum Kupieckiego w tymże mieście. Wojna przerwała edukację. W czasie okupacji niemieckiej został zmuszony do pracy w niemieckiej firmie „Nawag” w Skalmierzycach Nowych. Nakazano mu prowadzenie skupu jaj i drobiu w kilku gminach powiatu ostrowskiego, dzięki czemu miał możliwość swobodnego poruszania się po wsiach i miasteczkach. Fakt ten dostrzegli organizatorzy pracy konspiracyjnej. W dniu 31 grudnia 1941 r. został zaprzysiężony i przyjęty do Związku Walki Zbrojnej (późniejszej Armii Krajowej). Uczestniczył w wielu akcjach dywersyjnych, kolportażu prasy podziemnej i wykonywał szereg zadań zleconych, udzielał pomocy polskim rodzinom. Był łącznikiem między komórkami podziemnymi AK w miejscowościach powiatu ostrowskiego, jarocińskiego i krotoszyńskiego. Od początku 1941 r. do połowy 1944 r. prowadził tajne nauczanie z sześcioma uczniami. Nauka odbywała się każdego dnia, łącznie z niedzielą, najczęściej u polskiego piekarza (często na piecu do pieczenia chleba), ponieważ był tam ruch kupujących i uczniowie mogli przychodzić na zajęcia niezauważeni. W lecie 1943 r. pod jego kierownictwem zdobyto żywność z wagonów stojących na stacji kolejowej w Biniewie, m.in. smalec dla około 20 rodzin podopiecznych, będących w bardzo trudnej sytuacji życiowej. Z akcji tej wyszedł z poważnymi urazami oka i ręki. Ślady po nich pozostały na zawsze. Koniec wojny zastał go na kopaniu rowów przeciwczołgowych w przymusowym niemieckim obozie pracy w Zgłowiączce niedaleko Włocławka. W dniu swoich imienin, 8 grudnia 1944 r., rozpoczął pieszą ucieczkę do domu. Bez wymaganej zgody na przemieszczanie się przebył pieszo ponad 150 km.

Po zakończeniu wojny kontynuował edukację, uzyskując świadectwo dojrzałości w Liceum Handlowym w Kostrzynie w 1946 r. W marcu 1945 r. podjął pracę w charakterze nauczyciela niewykwalifikowanego w Publicznej Szkole Powszechnej w Gorzycach Wielkich koło Ostrowa Wielkopolskiego. Rok później rozpoczął studia w Akademii Handlowej w Poznaniu, które ukończył w 1951 r., otrzymując dyplom magistra nauk ekonomiczno-handlowych oraz uprawnienia pedagogiczne do nauczania w szkołach zawodowych. W czasie studiów pracował w Państwowym Zakładzie Kształcenia Administracyjno-Handlowego¹.

W 1951 r. został zatrudniony jako wizytator szkół zawodowych w Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego. W latach 1952–1964 pełnił funkcję dyrektora Technikum Statystycznego, przemianowanego na Technikum Ekonomiczne w Poznaniu (później Zespół Szkół Ekonomicznych). Z jego inicjatywy powstał budynek Liceum

¹ M. Walczak, *Przebieg pracy naukowej*, Warszawa 2017 (mps w posiadaniu autora); Informacje na temat prof. Mariana Walczaka uzyskana od jego syna Jerzego 2 kwietnia 2020 r. (mps w posiadaniu autora).

Ekonomicznego. Obok kierowania dużą szkołą, prowadził zajęcia w Wyższej Szkole Ekonomicznej. Pracę na tych stanowiskach łączył z działalnością na rzecz szkolnictwa – najpierw jako radny w dzielnicy Poznań-Grunwald, a później pełniąc funkcję przewodniczącego Komisji Oświaty Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. Szczególnie bliskie były mu sprawy nauczycielskie. Dał temu wyraz, aktywnie uczestnicząc w pracach poznańskiej i wielkopolskiej organizacji Związku Nauczycielstwa Polskiego². Po październikowej odwilży w istotny sposób przyczynił się do zorganizowania Wojewódzkiego Zjazdu Oświatowego w 1957 r. i Okręgowego Zjazdu Oświaty Zawodowej i Rolniczej w 1958 r. w Poznaniu. Jako znany działacz związkowy, został wybrany w 1959 r. prezesem Okręgu ZNP w Wielkopolsce. Funkcję tę pełnił społecznie do 1964 r. W tym czasie doprowadził do nawiązania intensywnej współpracy z okręgami ZNP w Opolu, Olsztynie, Szczecinie, Wrocławiu i Zielonej Górze. W 86 konferencjach wyjazdowych w tych regionach uczestniczyło ponad 3,5 tys. wielkopolskich nauczycieli. Sprzyjał inicjatywom poznańskich działaczy oświatowych, zmierzającym do podnoszenia kwalifikacji nauczycieli, zwłaszcza szkół podstawowych. Wyrazem tego były kursy przygotowujące do tzw. egzaminów uproszczonych na poziomie Studium Nauczycielskiego w Gnieźnie, Kaliszu, Koninie, Lesznie, Ostrowie Wielkopolskim, Pile, Pleszewie. Rozwijał współpracę ze znanymi naukowcami zajmującymi się pedagogiką, psychologią, historią, a zwłaszcza Ludwikiem Gomolcem, Józefem Kwiatkiem, Leonem Leją, Antonim Maćkowiakiem, Heliodoremuszyńskim, Władysławem Ochmańskim i Jerzym Szelejewskim. Rezultatem tej współpracy było ukazanie się szeregu broszur metodycznych. Marian Walczak przewodniczył też komitetowi organizującemu obchody czterdziestolecia ZNP w Wielkopolsce, włączając w przygotowanie tego ważnego dla środowiska nauczycielskiego wydarzenia wielu działaczy związkowych i oświatowych. Głównym uroczystościom jubileuszowym w 1961 r. przewodniczył prezes ZG ZNP Józef Kwiatek. Uczestniczył w nich m.in. Kazimierz Mierzwiński, założyciel i pierwszy prezes Ogniska Związku Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych w Poznaniu (powstało 26 maja 1920 r.) i przewodniczący tzw. Komisji Zarządu Głównego ZPNP w Poznaniu, której zadaniem było organizowanie struktur związku na terenie Wielkopolski i Pomorza³. Dorobek teoretyczny obchodów czterdziestolecia ZNP w Wielkopolsce (referaty, głosy w dyskusjach, wspomnienia działaczy) znalazł odzwierciedlenie w wystawie zorganizowanej w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, a następnie w wartościowej publikacji⁴.

² M. Walczak, op. cit.; Informacje op. cit.; B. Grześ, *Marian Walczak w działalności związkowej i naukowo-badawczej (90. rocznica jego urodzin)* 2013, maszynopis w posiadaniu Redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”.

³ B. Grześ, op. cit.

⁴ W. Ochmański, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1920–1961*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1963.

W tym okresie działalności związkowej ujawnił – we współpracy z prof. Edwardem Serwańskim, także związanym silnymi więzami z Ostrowem Wielkopolskim – zainteresowania naukowe podziemną walką nauczycielstwa o szkołę polską. Niewątpliwie wielką pomoc w badaniach tego zagadnienia stanowiła znajomość języka niemieckiego.

Ważną inicjatywą Mariana Walczaka było utworzenie – na podstawie uchwały Zarządu Okręgu ZNP w Poznaniu z 7 września 1963 r. – pierwszego w Polsce Ośrodka Usług Pedagogicznych. W swej działalności nawiązywał on do istniejącej już wcześniej na terenie Poznania nauczycielskiej Spółdzielni „Pomoc Szkolna”. Dziesięć lat później prezydium Zarządu Głównego ZNP utworzyło wzorowany na doświadczeniach poznańskich Ośrodek Usług Pedagogicznych i Socjalnych (OUPiS) wraz z jego filiami w każdym okręgu ZNP. Instytucje te do dnia dzisiejszego z dobrym rezultatem prowadzą działalność w całym kraju⁵.

W 1964 r. nastąpiły ważne zmiany w życiu Mariana Walczaka. Dobre wyniki jego pracy związkowej w Wielkopolsce, liczne inicjatywy o charakterze programowym i organizacyjnym zostały dostrzeżone. Na XXVI/VII Krajowym Zjeździe Delegatów ZNP 10–12 kwietnia 1964 r. został wybrany prezesem ZG ZNP. Niebawem został też posłem na Sejm i wiceprzewodniczącym Komisji Oświaty. W 1965 r. na wyjazdowym posiedzeniu ZG ZNP w Poznaniu zainicjował powstanie społecznego ruchu postępu pedagogicznego. Jako związkowiec, któremu zawsze były bliskie sprawy materialne nauczycieli, wraz z kierowanym przez siebie Związkiem włączył się w prace nad projektem ustawy *Karty praw i obowiązków nauczyciela*. Udało mu się wywołać tą kwestią duże zainteresowanie zarządów okręgów i oddziałów ZNP. W przeprowadzonych przez ZG ZNP na ten temat konsultacjach uczestniczyło 1200 nauczycieli. Pozwoliło to na sformułowanie konstruktywnego stanowiska ZNP na temat projektu, zwłaszcza w sprawach płacowych i socjalnych. Ustawa została przyjęta 27 kwietnia 1972 r. i stanowiła ważne wydarzenie w środowisku nauczycielskim w tamtych latach. Na jej podstawie nauczycielom po 20 latach nienaganej pracy z „kredą przy tablicy” przysługiwał Złoty Krzyż Zasługi, a nauczycielom akademickim Order Odrodzenia Polski. Natomiast dzień 14 października ustanowiono Dniem Nauczyciela, a samym nauczycielom przyznano pewne dodatki finansowe i przywileje socjalne⁶.

Jako ekonomista z wykształcenia prezes Walczak przykładał dużą wagę do kwestii poziomu życia nauczycieli. Za jego kadencji w niektórych miastach podjęty działalność nauczycielskie spółdzielnie budownictwa mieszkaniowego. Powstały również domy nauczyciela, hotele, wybudowano bądź zmodernizowano sanatoria

⁵ B. Grześ, op. cit.

⁶ E. Szkoda, *Karta praw i obowiązków nauczyciela*, w: *Sto lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia*, red. B. Grześ, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 2005, s. 149, 150; idem, *Związek Nauczycielstwa Polskiego w latach 1936–1980 (przełom, konspiracja, ujawnienie, odbudowa i odnowa)*, w: *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasach przełomów i transformacji*, red. B. Grześ, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 2015, s. 146, 180.

i domy wypoczynkowe w Augustowie, Zakopanem, Szklarskiej Porębie, Ciechocinku, Jachrance, Jaszowcu, Szczawnicy, Nałęczowie, w Warszawie przy Wybrzeżu Kościuszkowskim i w wielu innych miejscowościach. W miastach wojewódzkich i niektórych powiatowych powstało kilkadziesiąt domów nauczyciela, które z czasem stały się ważnymi ośrodkami pracy kulturalno-oświatowej. W wielu miejscowościach wybudowano mieszkania dla nauczycieli, zaś zarządom okręgów ZNP przydzielono samochody służbowe i autokary⁷.

W okresie prezesury Mariana Walczaka ZNP wydawał szereg czasopism, z których wiele było powszechnie znanych i mogło poszczycić się bogatą tradycją. Należały do nich „Głos Nauczycielski”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Ruch Pedagogiczny”, „Psychologia Wychowawcza” (redaktor naczelny M. Walczak), „Nauczyciel i Wychowanie” i „Kalendarz Nauczycielski”⁸. Profesor zainicjował również wydawanie „Szkoły Zawodowej”, której był redaktorem naczelnym. M. Walczak szczególnie wiele uwagi poświęcił uruchomieniu serii wydawniczej „Biblioteka Kształcenia Zawodowego”, która składała się z pięciu nurtów tematycznych i objęła ponad 140 tomów autorskich opublikowanych w latach 1966–1989. Nad doborem wydawanych publikacji sprawował pieczę Komitet Biblioteki Kształcenia Zawodowego.

Zebrania komitetu wydawniczego odbywały się mniej więcej co pół roku w salce prezydenckiej, przyległej do gabinetu prezesa ZG ZNP. Przewodniczył im osobiście Marian Walczak. Wszystkie materiały były starannie przygotowane przez pracowników zakładu kształcenia zawodowego w Instytucie Pedagogiki, później Instytutu Kształcenia Zawodowego. Każda pozycja miała dwie recenzje fachowe, które były odczytywane w najważniejszych swoich punktach na posiedzeniu, zresztą dostarczane członkom komitetu wydawniczego przed posiedzeniem⁹.

Tę znakomitą serię wydawniczą uznano za najważniejsze wydarzenie w historii doskonalenia teorii rozwoju szkolnictwa zawodowego w Polsce. Stąd nie dziwi opinia wybitnego znawcy szkolnictwa zawodowego Tadeusza Nowackiego, według którego „w geografii działaczy szkolnictwa zawodowego prof. dr Marian Walczak zajmuje szczególne miejsce jako ten, który dopomógł w stworzeniu podstaw teoretycznych szkolnictwa zawodowego”¹⁰.

Duże były zasługi Mariana Walczaka także w tworzeniu i działalności „Biblioteki Samokształcenia Nauczycieli”. Z jego inicjatywy ZG ZNP i Spółdzielnia Wydawnicza „Książka i Wiedza” ogłaszały drukiem – począwszy od 1965 r. – zagadnienia

⁷ B. Grześ, *Związek Nauczycielstwa*, op. cit., s. 156; S. Mauersberg, *Profesor Marian Walczak. W 75. rocznicę urodzin*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 146.

⁸ T. Gumuła, *Profesor Marian Walczak – redaktor naczelny „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w latach 1988–2016*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 3–4, s. 80.

⁹ T. Nowacki, *Przewodniczący Komitetu Biblioteki Kształcenia Zawodowego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 153.

¹⁰ *Ibidem*, s. 158.

wprowadzające do tematów organizowanych wówczas konferencji rejonowych. Wydawane publikacje w nakładzie 75 tysięcy egzemplarzy rozprowadzały bezpłatnie powiatowe oddziały ZNP do wszystkich szkół i innych placówek oświatowych. Wiele z publikowanych materiałów stanowiło istotną pomoc dla nauczycieli uzupełniających i podnoszących kwalifikacje zawodowe¹¹.

Także w rezultacie starań i zabiegów M. Walczaka pod koniec lat 60. i na początku 70. ubiegłego wieku terenowe ogniska ZNP dokonały weryfikacji ponad 13 tysięcy pięciostronicowych ankiet na temat tajnej oświaty, sporządzonych w 1946 r. przez Mariana Falskiego, autora cenionego elementarza, gdy ministrem oświaty był Czesław Wycech. Ankiety te – złożone w Archiwum ZNP – stanowią ważne źródło do dziejów tajnej oświaty prowadzonej przez Departament Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj i Tajną Organizację Nauczycielską. Akcja ta była zgodna z zainteresowaniami naukowymi Profesora. Ich rezultatem było uzyskanie – na podstawie rozprawy *Wielkopolska konspiracja oświatowa* – stopnia doktora nauk humanistycznych na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu w 1970 r.¹². Praca ta, opublikowana dwa lata później, należy do najlepszych monografii regionalnych na temat tajnego nauczania¹³.

Na początku lat 70. Marian Walczak wkroczył w kolejny etap swojego życia i działalności zawodowej. Po pięciu latach kierowania Zarządem Okręgu w Poznaniu i ośmiu latach (trzy kadencje) sprawowania funkcji prezesa ZG ZNP 24 października 1972 r. zakończył bezpośrednią aktywność związkową. W kilka miesięcy później, w 1973 r., został powołany przez prezesa Rady Ministrów na dyrektora generalnego Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Na tym odpowiedzialnym stanowisku pracował przez 11 lat. Jego umiejętności organizacyjne zaowocowały licznymi inwestycjami niezbędnymi dla potrzeb nauki. Wybudowano lub gruntownie zmodernizowano Centrum Astronomiczne, Instytut Badań Systemowych, Instytut Geofizyki w Warszawie, Instytut Immunologii i Terapii Doświadczalnej oraz Instytut Niskich Temperatur i Badań Strukturalnych we Wrocławiu, Instytut Farmakologii w Krakowie, Instytut Fizyki Molekularnej w Poznaniu, Centrum Badań Molekularnych i Makromolekularnych w Łodzi, Ogród Botaniczny PAN i niektóre zakłady doświadczalne. Jego zasługą było też wyremontowanie siedzib stacji naukowych PAN w Paryżu i Rzymie oraz przejęcie obiektu z przeznaczeniem na Stację Naukową w Wiedniu. Dokładał wielu starań mających na celu zapewnienie dobrych warunków pracy w oddziałach PAN w całym kraju¹⁴.

Równoległe z wytężoną pracą organizacyjną kontynuował prowadzone badania naukowe nad sytuacją oświaty i szkolnictwa wyższego w czasie okupacji niemieckiej.

¹¹ T. Kadziłowska, *Biblioteka Samokształcenia Nauczycieli*, w: *Sto lat ZNP*, op. cit., s. 55.

¹² W. Wojtyński, *Słowo o nauczycielskim czynie edukacyjnym lat wojny i okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 244, 254; E. Serwański, *Struktury tajnego nauczania w Wielkopolsce 1939–1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4, s. 269–270.

¹³ M. Walczak, *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939–1945*, Książka i Wiedza, Poznań 1972.

¹⁴ S. Mauersberg, op. cit., s. 146–147.

W tym celu odbył wyjazdy do archiwów w Niemczech i Austrii oraz prowadził rozległe kwerendy archiwalne w kraju. W 1978 r. na podstawie pracy pt. *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945* M. Walczak uzyskał stopień doktora habilitowanego w zakresie pedagogiki na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu. Celem tej pracy – jak pisał jej autor – było ukazanie działalności naukowej i dydaktycznej pracowników szkół wyższych jako formy ruchu oporu i walki przeciwko okupantowi, który niszczył polską naukę i szkolnictwo wyższe. Stąd też głównym jej tematem były kwestie związane z tajnym nauczaniem na poziomie wyższym, pracą naukową w konspiracji i problemy eksterminacji środowiska naukowego¹⁵.

Uzyskanie kolejnego stopnia naukowego spowodowało zintensyfikowanie badań. W 1980 r. został docentem i objął kierownictwo Pracowni Warszawskiej Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Był też członkiem Kuratorium i Rady Naukowej tej zasłużonej placówki naukowej Wielkopolski. Następował dynamiczny rozwój jego osiągnięć naukowych. Prof. Stanisław Mauersberg trafnie sklasyfikował bogaty dorobek Mariana Walczaka, wyodrębniając w nim cztery nurty badawcze: 1) historia zawodowego ruchu nauczycielskiego, 2) dzieje oświaty i nauki polskiej w czasie drugiej wojny światowej i okupacji, 3) martyrologia i eksterminacja pracowników nauki i nauczycieli polskich, 4) ideologiczna ewolucja oświaty we wczesnych latach 1944–1956¹⁶.

W każdym z tych kręgów badawczych Marian Walczak podejmuje zagadnienia niezwykle ważne i istotne. Na przykład książka pt. *ZNP – wczoraj i dziś*¹⁷ była jedyną publikacją powojenną na temat działalności tego związku. Dopiero po 18 latach, w 1986 r., ukazała się większa praca zbiorowa podejmująca tę problematykę. Marian Walczak zamieścił w niej ponad stustronicowe opracowanie poświęcone sytuacji nauczycielstwa pod okupacją niemiecką¹⁸. Rok później opierając się na archiwalnych źródłach polskich i niemieckich opublikował obszerną książkę na temat działalności edukacyjnej i martyrologii polskich nauczycieli w okresie drugiej wojny światowej¹⁹.

Pomnikowym dziełem na temat martyrologii nauczycieli jest publikacja wielkiego formatu, licząca 822 strony, obejmująca około dziesięć tysięcy not biograficznych, pt. *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*. Marian Walczak pisze, że celem tej

¹⁵ M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN Wrocław 1978, s. 7–21.

¹⁶ S. Mauersberg, op. cit., s. 147–149.

¹⁷ M. Walczak, *ZNP – wczoraj i dziś*, Książka i Wiedza, Warszawa 1968.

¹⁸ M. Walczak, *Nauczycielstwo w latach okupacji*, w: *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1905–1985*, red. F. Filipowicz, B. Grześ, S. Michalski, M. Walczak, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1986, s. 260–364.

¹⁹ M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1987.

pracy jest podsumowanie, po 50 latach od zakończenia II wojny światowej wyników badań dotyczących strat osobowych polskiego środowiska naukowego i oświatowego, poniesionych podczas okupacji niemieckiej i sowieckiej w latach 1939–1945, przypomnienie społeczeństwu tragicznych wydarzeń ówczesnych dni i lat oraz oddanie hołdu wielu bohaterom, którzy musieli oddać życie za niepodległość Polski i Polaków, upamiętnienie licznych śmierci poniesionych na skutek terrorku i w dyskryminacyjnych, poniżających godność ludzką warunkach okupacyjnych²⁰.

Kontynuacją zainteresowań badawczych Profesora było opublikowanie w 2000 r. pod jego redakcją obszernego studium porównawczego na temat polityki oświatowej i naukowej Niemiec hitlerowskich w Austrii (opracował Marian Walczak), Czechach (Zenon Jasiński), Słowacji (Bolesław Grześ), Litwie (Aleksander Sokołowski, Marian Walczak) i Polsce (Marian Walczak). Obszernego wprowadzenia i posumowania dokonał Eugeniusz C. Król²¹.

Problematyka ta znalazła odzwierciedlenie również w dwóch niewielkich, samoistnych publikacjach wydanych w 2001 r.²² oraz w licznych artykułach opublikowanych na łamach takich znanych czasopism naukowych, jak: „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, „Nauka Polska”, „Przegląd Zachodni”.

Najnowsze zainteresowania naukowe Profesora w coraz większym stopniu koncentrowały się na historii oświaty wczesnego PRL. W ramach działalności Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, którego był wieloletnim sekretarzem generalnym, wraz gronem bliskich współpracowników, przy pomocy kwestionariuszy ankiet, doprowadził do szeroko zakrojonych badań na temat polskiej szkoły w latach 1944–1956 w opinii nauczycieli uczniów i rodziców. Ogłoszony też został konkurs na wspomnienia ujęte hasłem: szkoła i nauczyciele w latach 1944–1946. Do respondentów starano się dotrzeć poprzez oddziały terenowe PTP, ognia ZNP, nauczycieli, prasę codzienną i pedagogiczną.

Efekty powyższych inicjatyw przerosły znacznie oczekiwania organizatorów, co oznacza, że idea konkursu na wspomnienia i rozesłanie wielostronicowego kwestionariusza pytań relacyjnych spotkały się z życzliwym odzewem środowisk pedagogicznych. Powróciło ogółem blisko czterysta kwestionariuszy, wypełnionych zarówno przez byłych nauczycieli, jak też uczniów. Na konkurs wspomnień wpłynęło ponad sześćdziesiąt prac, głównie ze środowiska nauczycielskiego. Najciekawsze z nich zostały nagrodzone i zakwalifikowane do druku²³.

²⁰ M. Walczak, *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Radom: 1995, s. 9.

²¹ *Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy. Studium porównawcze*, red. M. Walczak, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 2000.

²² M. Walczak, *Lwów i Wilno – edukacja dzieci polskich w latach 1939–1945*, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 2001; M. Walczak, *Straty materialne i szkody moralne szkolnictwa polskiego w okresie okupacji 1939–1945*, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Radom 2001.

²³ E.C. Król, *Dylematy i zderzenia. O oświacie polskiej lat 1944–1956*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994, s. 13.

Wynikiem tej inicjatywy badawczej było opublikowanie trzech tomów wspomnień pod wspólnym tytułem *Na przełomie*²⁴. Ostatnia pozycja wydawnicza z tego cyklu powstała w rezultacie badań przeprowadzonych przy pomocy kwestionariusza ankiety opublikowanego na łamach „Głosu Nauczycielskiego” w 2000 r. Spośród stu nadesłanych odpowiedzi do druku zakwalifikowano relacje i wspomnienia sześćdziesięciu sześciu nauczycieli. Zostały one opublikowane w siedmiu działach tematycznych²⁵.

Zdaniem prof. Mariana Walczaka nawet bogate pod względem faktów i barwności przekazu wspomnienia oraz relacje nie były w stanie w pełni przekazać minionej rzeczywistości edukacyjnej. W tej sytuacji zaproponował wydanie najważniejszych źródeł do dziejów oświaty w latach 1944–1956. Tę słuszną i pożyteczną koncepcję zrealizował wspólnie z prof. Stanisławem Mauersbergiem. Ostatecznie ukazały się dwa tomy najważniejszych dokumentów, na podstawie których – w imieniu prawa – wprowadzono głęboką ideologizację oświaty²⁶. Ci sami autorzy opublikowali też książkę przedstawiającą kompleksowe zmiany w oświacie polskiej w latach 1944–1956.

W dniu 27 marca 1987 r. Mariana Walczaka wybrano na przewodniczącego Rady Redakcyjnej „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, a kilka miesięcy później, po śmierci prof. Ryszarda Wroczyńskiego, został redaktorem naczelnym tego czasopisma²⁷. Zmianę tę tak skomentował ówczesny członek redakcji periodyku prof. Tadeusz Nowacki:

muszę powiedzieć, że miałem dosyć sceptyczne nastawienie co do przyszłości „Przeglądu” i jego redaktora. Niewątpliwie bowiem nieustanne walki profesora Ryszarda Wroczyńskiego, które obserwowałem, o podstawy finansowe pisma przyczyniły się do jego śmierci. „Nasza Księgarnia” od dawna nie chciała deficytowego pisma. Związek [Nauczycielstwa Polskiego] również nie przejawiał entuzjazmu dla „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, choć był w jakimś sensie organem sekcji komisji historycznej Związku i opierał się w dużej mierze na aktywie terenowym Związku²⁸.

Prof. Marian Walczak, mimo pojawiających się przeciwności, zdołał pokonać piętrzące się trudności i zapewnić czasopismu stabilność finansową, głównie dzięki

²⁴ *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, oprac. E.C. Król, M. Walczak, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1994; *Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. II, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 1996; *Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. III, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 1996.

²⁵ *Pożegnanie ze szkołą. Spojrzenie wstecz nauczyciela emeryta*, oprac. W. Chmielewski, S. Mauersberg, M. Walczak, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2012.

²⁶ *Oświata polska 1944–1956. Wybór źródeł*, cz. I: 1944–1948, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 1999; *Oświata polska 1944–1956. Wybór źródeł*, cz. II: 1949–1956, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa 2000.

²⁷ T. Gumuła, op. cit., s. 81.

²⁸ T. Nowacki, op. cit., s. 156.

pomocy prezesa ZNP Sławomira Broniarza. Kierował periodykiem do końca 2016 r.²⁹, a od 2017 r. był przewodniczącym Naukowej Rady Redakcyjnej „Przeglądu”.

Przedstawiając niektóre z najważniejszych dokonań prof. Mariana Walczaka, nie sposób nie wspomnieć o działalności w Komitecie Wykonawczym Światowej Federacji Pracowników Nauki, Krajowym Komitecie UNESCO, Radzie Głównej Przyjaciół Harcerstwa, Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN, Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich i Światowym Związku Żołnierzy AK.

Profesor Walczak długo zachowywał aktywność zawodową. Okresowo pracował w Instytucie Badań Edukacyjnych w Warszawie, a w latach 1998–2018 prowadził zajęcia dydaktyczne kolejno w: Wyższej Szkole Społeczno-Ekonomicznej w Warszawie, Mazowieckiej Wyższej Szkole Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu, Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie i Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.

Przyjaciel Profesora, wspierający go w wydawaniu „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” prof. Stanisław Witold Mauersberg pisał:

Cechuje Go przywiązanie do tradycyjnych wartości narodu polskiego, umiłowanie Ojczyzny i stron ojczystych. Jest nosicielem najlepszych cech wielkopolskiego patriotyzmu. Ma głębokie poczucie koleżeńskości i sprawiedliwości, życzliwie odnosi się do młodych adeptów nauki, służąc chętnie pomocą i radą oraz ułatwiając im start pisarski na łamach redagowanych przez siebie czasopism. Jest szanowany i lubiany przez wszystkich współpracowników, także jako Człowiek pogodny i utalentowany gawędziarz³⁰.

Do jego przyjaciół zaliczali się m.in. Władysław Markiewicz, Czesław Wycech i Mikołaj Kozakiewicz. W opinii profesorów Kaliny Bartnickiej, Józefa Miąso i Karola Poznańskiego Profesor był nieprawdopodobnie pracowitym i bardzo życzliwym człowiekiem. Stworzył podstawy materialne ZNP i pozostawił po sobie bogaty i cenny dorobek naukowy. Miałem szczęście rozmawiać dość często z prof. Marianem Walczakiem na temat historii polskiej oświaty. Opowiadał barwnie i ze swadą o sprawach, których próżno szukać w tzw. literaturze przedmiotu.

Szczęśliwie ułożyło się życie osobiste i rodzinne Profesora. Na jednym z balów studniówkowych w szkole, w której dyrektorował, ogłoszono białe tango. Do tańca zaprosiła go wzorowa maturzystka Daniela Maria Ruszkiewicz. Świat zawirował w tańcu, białe tango trwało, a 8 października 1955 r. dyrektor i była już uczennica stanęli na ślubnym kobiercu. Na świat przyszedł syn Jerzy Marian. Żona zawsze dzielnie wspierała męża, biorąc na swoje barki problemy dnia codziennego. Doczekali się dwóch wnuczek – Małgorzaty i Jagody, a także prawnucząt: Anny, Adama i Szymona. W 2006 r. za długoletnie pożycie małżeńskie otrzymali medal. Małżeństwo trwało szczęśliwie kolejnych 14 lat.

²⁹ T. Gumuła, op. cit., s. 78, 83.

³⁰ S. Mauersberg, op. cit., s. 150.

Mieszkając zaledwie kilkadziesiąt kroków od pałacu prezydenckiego, Profesor miał możliwość obserwowania z bliska ważnych wydarzeń i historycznych zmian. Ulubionym celem jego codziennych spacerów była warszawska Starówka, a stolicę kochał na równi z rodzinnym Biniewem.

Niestety, to pracowite i piękne życie przeminęło bezpowrotnie.

Bibliografia

Źródła

- Grześ B., *Marian Walczak w działalności związkowej i naukowo-badawczej (90 rocznica jego urodzin)*, 2013, maszynopis w posiadaniu Redakcji „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”.
- Informacje na temat prof. Mariana Walczaka uzyskana od jego syna Jerzego 2 kwietnia 2020 r. (mps w posiadaniu autora).
- Walczak M., *Przebieg pracy zawodowej*, Warszawa 2017 (mps w posiadaniu autora).
- Walczak M., *Życiorys ze szczególnym uwzględnieniem okresu okupacji* (mps w posiadaniu autora).

Opracowania

- Grześ B., *Związek Nauczycielstwa Polskiego w latach 1936–1980 (przełom, konspiracja, ujawnienie, odbudowa i odnowa)*, w: *Związek Nauczycielstwa Polskiego w czasach przełomów i transformacji*, red. B. Grześ, Kielce 2015.
- Gumuła T., *Profesor Marian Walczak – redaktor naczelny „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w latach 1988–2016*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 3–4.
- Kadziłowska T., *Biblioteka Samokształcenia Nauczycieli*, w: *Sto lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia*, red. B. Grześ, Kielce 2005.
- Król E.C., *Dylematy i zderzenia. O oświacie polskiej lat 1944–1956*, w: *Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Mauersberg S., *Profesor Marian Walczak. W 75. rocznicę urodzin*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4.
- Na przełomie. Wspomnienia nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, oprac. E.C. Król, M. Walczak, Warszawa 1994.
- Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. II, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996.
- Na przełomie. Antologia relacji nauczycieli i uczniów z lat 1944–1956*, cz. III, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1996.
- Nowacki T., *Przewodniczący Komitetu Biblioteki Kształcenia Zawodowego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4.
- Ochmański W., *Związek Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce 1920–1961*, Poznań 1963.
- Oświata polska 1944–1956. Wybór źródeł*, cz. I: 1944–1948, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 1999.
- Oświata polska 1944–1956. Wybór źródeł*, cz. II: 1949–1956, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 2000.
- Polityka oświatowa i naukowa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej w okupowanych krajach Europy. Studium porównawcze*, red. M. Walczak, Radom 2000.

- Pożegnanie ze szkołą. Spojrzenie wstecz nauczyciela emeryta*, oprac. W. Chmielewski, S. Mauersberg, M. Walczak, Piotrków Trybunalski 2012.
- Serwański E., *Struktury tajnego nauczania w Wielkopolsce 1939–1945*, oprac. W. Chmielewski, S. Mauersberg, M. Walczak, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4.
- Szkoda E., *Karta praw i obowiązków nauczyciela*, w: *Sto lat ZNP. Ludzie, fakty, sprawy, wydarzenia*, red. B. Grześ, Kielce 2005.
- Szkolnictwo polskie po drugiej wojnie światowej (1944–1956)*, oprac. S. Mauersberg, M. Walczak, Warszawa 2005.
- Walczak M., *ZNP – wczoraj i dziś*, Warszawa 1968.
- Walczak M., *Wielkopolska konspiracja oświatowa 1939–1945*, Poznań 1972.
- Walczak M., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław 1978.
- Walczak M., *Nauczycielstwo w latach okupacji*, w: *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1905–1985*, ed. F. Filipowicz, B. Grześ, S. Michalski, M. Walczak, Warszawa 1986.
- Walczak M., *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wrocław 1987.
- Walczak M., *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Radom 1995.
- Walczak M., *Lwów i Wilno – edukacja dzieci polskich w latach 1939–1945*, Radom 2001.
- Walczak M., *Straty materialne i szkody moralne szkolnictwa polskiego w okresie okupacji 1939–1945*, Radom 2001.
- Walczak M., *Przebieg pracy naukowej*, Warszawa 2017 (mps w posiadaniu autora).
- Wojtyński W., *Słowo o nauczycielskim czynie edukacyjnym lat wojny i okupacji*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 3–4.